

Mövzu: «Beynəlxalq hüquqda ərazi»

P L A N:

GİRİŞ:

1. Beynəlxalq hüquqda ərazinin anlayışı, növləri və hüquqi təbiəti.
2. Dövlət ərazisi və dövlət sərhədləri: anlayışı və ümumi xarakteristikası.
3. Beynəlxalq çayların və Antarktikanın beynəlxalq-hüquqi rejimi.

NƏTİCƏ:

Ə D Ə B İ Y Y A T:

1. **L.H.Hüseynov** «Beynəlxalq hüquq». Dərslük. Bakı, 2000.
2. **İ.Balayev** «Beynəlxalq hüquq». Dərs vəsaiti. Bakı, 2000.
3. **R.F.Məmmədov** «Beynəlxalq hüquq». Dərslük. Bakı 2002.
4. «Beynəlxalq hüquq» fənnindən (sxemlər-albomu). Bakı, 2002.
5. «Beynəlxalq hüquq» (metodik tövsiyə). Bakı, 2007.
6. «Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi haqqında» 9 dekabr 1998-ci il tarixli Qanunu.

GİRİŞ

Ərazi beynəlxalq münasibətlərdə ən önəmli yer tutur. Çünki, o dövlətlərin, bütün bəşəriyyətin mövcudiyyətinin maddi bazası, yaşayış mühitidir. Tarixdə ərazilərin tutulması, bölünməsi uğrunda mühabilərə aid nümunələr çoxdur. Bunlarsa öz novbəsində, dövlətlərin ərazi münasibətlərini tənzimləyən beynəlxalq hüquq normalarının yaranmasına gətirib çıxartdı. Sivilizasiyanın sürətli inkişafı milli ərazilərdən kənarında yerləşən sahələrin - açıq dənizin, hava məkanının, Arktikanın, Antarktikanın, Kosmosun intensiv istifadəsinə səbəb oldu. Bu sahələrin mənimsənilməsi dövlətlərin və xalqların ümumi istifadəsindəki ərazilərin beynəlxalq-hüquqi recimini tənzimləyən normaların yaranmasına gətirib çıxartdı.

Sual I. Ərazinin anlayışı və novləri

Beynəlxalq hüquqda ərazi dedikdə yer kürəsinin quru, su səthinin, təkinin və hava boşluğunun müxtəlif sahələri, habelə kəsmik fəza və oradakı göy cisimləri başa düşülür. Ərazi beynəlxalq münasibətlərdə ən önəmli yer tutur. Çünki, o dövlətlərin, bütün bəşəriyyətin mövcudiyyətinin maddi bazası, yaşayış mühitidir. Tarix ərazinin tutulması, bölünməsi uğrunda müharibələrə aid nümunələrlə çoxdur. Bunlarsa öz növbəsində, dövlətlərin ərazi münasibətlərini tənzimləyən beynəlxalq hüquq normalarının yaranmasına gətirib çıxardı. Sivilizasiyanın sürətlə inkişafı milli ərazilərdən kənarında yerləşən sahələrin – açıq dənizin, hava sahəsinin, Antarktikanın, Arktikanın, kosmosun intensiv istifadəsinə səbəb oldu. Bu sahələrin mənimsənilməsi dövlətlərin və xalqların ümumi istifadəsindəki ərazilərin beynəlxalq-hüquqi recimini tənzimləyən normaların yaranmasına gətirib çıxardı.

Hüquqi recim baxımından bütün ərazi üç növə bölünür. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Dövlət ərazisi;
2. Beynəlxalq recimli ərazi;
3. Qarışıq recimli.

Dövlət ərazisi dedikdə, müəyyən dövlətin suverenliyi altında olan, yəni onun həddlərində öz ərazi başçılığını həyata keçirən müəyyən dövlətə məxsus olan ərazidir.

Dövlət ərazisinin tərkibinə daxildir:

- a) quru ərazisi;
- b) daxili sular;
- c) ərazi suları;
- d) quru ərazisinin, daxili suların və ərazi suların tək;
- e) quru ərazisinin daxili suların və ərazi sularının üzərində yerləşən hava məkanı.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 11-ci maddəsinin II hissəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının daxili suları, Xəzər dənizinin (gölünün)

Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsi, Azərbaycan Respublikasının üzərindəki hava məkanı Azərbaycan Respublikasının ərazisinin tərkib hissəsidir.

Dövlətin quru ərazisi onun sərhədləri çərçivəsində olan bütün quru hissəsidir. Buraya təbii ki, adalar və anklavlar daxildir.

Su ərazisinə daxili sular və ərazi suları aiddir. Daxili sular dedikdə, hər şeydən əvvəl, dövlətin ərazisi daxilində olan, sahilləri həmin dövlətə məxsus olan çaylar, göllər, kanallar və digər su hövzələri başa düşülür. Bundan əlavə dəniz hüququ haqqında 1982-ci il Konvensiyasına görə, daxili sulara aşağıdakılar aiddir.

a) ərazi suların enini ölçmək üçün qəbul olunmuş düzünə başlanğıç xətlərdən sahilə doğru yerləşən dəniz suları;

b) liman suları;

c) sahilləri həmin dövlətə məxsus olan və eni 24 dəniz milindən artıq olmayan körfəzlərin suları;

d) tarixi körfəzlər.

Bunlardan başqa, habelə dövlətə məxsus olan hava və dəniz gəmiləri (müvafiq olaraq «uçan» və «üzən» ərazi), kosmik obyektlər, sualtı boru və kəbellər, açıq dənizdə şelf üzərindəki qurğular da dövlətin ərazisi sayılır. Bunlara bəzən «kvazi-dövlət ərazisi» və ya «şerti ərazi» deyilir.

Dövlət ərazisi təkcə onun öz ali hakimiyyətini həyata keçirdiyi məkan deyildir; o həm də quru ərazi, sular, həva məkanı, yerin təki və habelə təbii ehtiyatlar kimi ünsürlərdən ibarət olan təbii mühitdir. Bunlar hamısı dövlət ərazisinin məzmununu təşkil edir.

2. Beynəlxalq recimli ərazilər dedikdə: dövlət ərazisindən kənarında yerləşən və beynəlxalq hüquqa görə ayrılıqda heç kəsə məxsus olmayan, bütün dövlətlərin ümumi istifadəsində olan sahələrdir. Bu, ilk növbədə açıq dəniz, onun üzərində hava boşluqları və kontinental şelfinin hüdudları xaricindəki dərinsulu dənizin dibidir.

3. Qarışıq recimli ərazilər dedikdə: kontinental şelf və müstəsna iqtisadi zona aiddir. Bu rayonlar dövlətlərin suverenliyi altında olmayıb, dövlət ərazilərinə

daxil deyillər, lakin hər bir sahilboyu dövlət ona bitişir, kontinental şelfdə və müstəsna iqtisadi dəniz zonasında müstəqil kəyfiyyət işləri aparmaq hüququna malikdir. Bu hüquqların həcmi beynəlxalq hüquqla, o cümlədən, kontinental şelf haqqında 1958-ci il Konvensiyası və Dəniz hüququ haqqında 1982-ci il BMT Konvensiyası da müəyyən edilmişdir. Hər bir dövlət öz hüquqları çərçivəsində göstərilən fəaliyyət növlərini tənzim edən qanun və qaydalar qəbul edildi. Qalan sahələr barədə kontinental şelfdə və müstəsna iqtisadi zonada beynəlxalq dəniz hüququnun prinsip və normalar qüvvədədir.

1959-cu il Müqaviləsi üzrə Antarktikada xüsusi beynəlxalq-hüquqi rəqim qurulmuşdur. Bu müqaviləyə əsasən Antarktika demilitarizasiya edilmişdir və bütün ölkələrin elmi tədqiqatları üçün açıqdır.

Antarktikanın heç bir hissəsi heç bir dövlətin suvereniteti altında deyildir, lakin eyni zamanda dövlətlərin Antarktika barəsində ərazi iddiaları qalmaqdadır. Kosmik fəza Yer kürəsi ərazilərinin hüdudları xaricindədir və onun hüquqi rəqimi beynəlxalq kosmik hüququn, o cümlədən, Ay və digər səma cisimləri də daxil olmaqla kosmik fəzanın tədqiqi və istifadə edilməsi üzrə dövlətlərin fəaliyyətinin əsas prinsipləri haqqında 27 noyabr 1967-ci il Müqaviləsinin prinsip və normaları ilə müəyyən edilir. Kosmik fəzanın və səma cisimlərinin hər hansı şəkildə milli mənimsənilməsi qadağandır və bunlar bütün dövlətlərin bərabərlik əsasında tədqiqi və istifadəsi üçün açıqdır.

SUAL II. Dövlət ərazisinin tərkibi və onun hüquqi təbiəti

Dövlət ərazisi və hüdudları dövlət sərhədlinə müəyyənləşdirilən quru, su sahəsi, onun təkisi və üzərindəki hava sahəsi daxildir.

Dövlət sərhədləri daxilindəki bütün quru sahəsi dövlətin quru ərazisidir. Daxili (milli) sular və ərazi dənizi dövlətin su ərazisini təşkil edir. Bu iki su sahəsinin fərqləndirilməsi xarici mülki və hərbi gəmilərin üzmə rəqimiylə və bununla bağlı məsələlərlə şərtlənir.

BMT-nin dəniz hüququ haqqında 1982-ci il Konvensiyasına görə:

1) dəniz suları, o cümlədən arxipeloq dövlətlərin sahilədən ərazi dənizinin eninin ölçülməsi üçün qəbul olunmuş düz başlanğıc xətlər istiqamətlərinə yerləşən sular;

2) liman suları;

3) eni 24 dəniz milini aşmayan, sahilləri bir dövlətə məxsus olan körfəz suları və tarixi körfəzlər daxili sulara aiddir. 1982-ci il Konvensiyasına görə eni 12 dəniz milindən artıq olmayan sahiyanı dəniz zolağı isə ərazi dənizidir.

Quru və su ərazisinin təkisi və dövlət ərazisinə daxildir və onun dərinliyində hər hansı bir məhdudiyyət qoyulmur. Dövlətin quru və su sərhədləri hüdudunda yerləşən hava sahəsi onun hava ərazisidir. Hava ərazisinin hündürlük həddi praktik olaraq müəyyənləşdirilməmişdi. Müxtəlif ölkələrdə bu barədə fərdi fikirlər var. Onlardan ən optimalı sərhəddin 100-110 km yüksəklikdə keçməsidir. Dövlətin quru və su sərhədləri üzərindən keçirilən vertikal səth hava ərazisinin və ərazi təkinin sərhədidir.

Benyəlxalq hüquq nəzəriyyəsində dövlət ərazisi, onun hüquqi təbiəti məsələləri tez-tez müzakirə olunan məsələlərdəndir. O dövrlərdə hakimiyyətin hüquqi əsasını feodalın, yaxud monarxın torpağa mülkiyyət hüququ təşkil edirdi. Burcu inqilabları hakimiyyətin ali dövlət orqanlarında cəmləşməsinə və onun torpaq mülkiyyətindən ayrılmasına səbəb oldu. Bu şəraitdə belə bir sual meydana çıxır: dövlət ərazisinin özü nədir?

Bu suala ilk cavab «obyekt nəzəriyyəsi» oldu. Həmin nəzəriyyəyə görə, dövlət publik-hüquqi vahid kimi öz ərazisi üzərində publik-əşya mülkiyyəti hüququnun obyektidir. Bu, köhnə feodal monarxiya formasına yeni burcu məzmunun sığıdırılmasıydı. Belə qarışıq konstruksiya çox davam gətirə bilməzdi. Bu onun yerinə «məkan nəzəriyyəsi» gəldi. Bu nəzəriyyəyə görə dövlətin öz hakimiyyətini həyata keçirdiyi ərazi dövlət ərazisi sayılır. Həmin nəzəriyyənin nümayəndələrin fikrinə görə, dövlət hakimiyyəti ərazini deyil, bilavasitə əhalini əhatə edir. Çünki hüquq münasibətləri insanla əşya arasında deyil, ancaq insanlar

arasında əşyaya görə və əşyaya münasibətdə mümkündür. Mahiyyət ondan ibarət idi ki, dövlətin öz hakimiyyətini bərqərar etdiyi yer onun ərazisi sayılır.

Bizim əsrin əvvəllərində bu nəzəriyyə təkmilləşdirildi və yerini «səlahiyyət nəzəriyyəsi»nə verdi. Lakin mahiyyət dəyişilməz qaldı. Bu nəzəriyyənin ən görkəmli nümayəndəsi Kelsenə görə, dövlətin səlahiyyəti şamil olunan sahələr onun ərazisinə aiddir.

«Məkan nəzəriyyəsi» və «səlahiyyət nəzəriyyəsi» uzun müddət ərazi eksponsiyası üçün nəzəri əsas rolunu oynamışdı. Müasir nöqteyi-nəzərdən hər iki nəzəriyyənin 3 böyük çatışmamazlığı var:

1) onlar müəyyən əraziyə sahib olmaq üçün kifayət qədər möhkəm hüquqi əsas vermir;

2) onlar dövlət ərazisinin və onun sərhədlərinin hüquqi müdafiəsi barədə heç bir təsəvvür vermir;

3) sahənin maddi məzmunu: torpaq, su, yerin təki və s. hüquqi tənzipləmə sferasından çıxardılır. Buna görə də onlar müasir beynəlxalq hüququn hamılıqla tanınmış prinsiplərinə cavab vermir.

Sovet rus alimlərindən A.M.Ladicenski, V.N.Durdenevski, Y.Q.Barseqov, N.A.Uşakov və başqaları bu məsələnin tədqiqiylə məşğul olmuşlar. Onların mülahizələrində dövlət ərazisinin hüquqi təbiətinə verilən tərifin iki: 1) dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsinin məkan hüdudu; 2) beynəlxalq münasibətlərdə hökmranlıq obyektinə və mülkiyyət elementlərinə rast gəlinir. Dövlət ərazisi dövlətin suveren hakimiyyətinin, ərazi aliliyinin həyata keçirildiyi məkan olmaqla yanaşı, eyni zamanda bütün komponentləriylə birlikdə dövlətə mənsub olan təbii maddi bazadır.

Dövlət öz ərazisi hüdudlarında dövlət suverenliyinin tərkib hissəsi olan ərazi aliliyini həyata keçirir. Müasir beynəlxalq hüquqda ərazi aliliyi əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

-dövlət hakimiyyəti onun ərazisində yaşayan bütün fiziki və hüquqi şəxslər münasibətində ali hakimiyyətdir;

-dövlət ona məxsus olan ərazidən zorakılıqla məhrum edilə bilməz; onun sərhədləri pozulmaz və toxunulmazdır;

-dövlət ərazisi daxilində hər hansı birbaşa dövlətin ümumi hakimiyyəti istisna edilir;

-dövlətin ali hakimiyyəti qanunverici, icra məhkəmə hakimiyyəti, inzibati sahələrdə dövlət orqanları sistemi vasitəsilə həyata keçirilir;

-ayrı-ayrı hallarda dövlətin yurisdiksiyası onun ərazisinin hüdudları xaricinə şamil edilə bilər (məsələn; dəniz və hava gəmiləri) və bunların heyətləri üzərində yurisdiksiya);

-ərazi suvereninin aydın ifadə edilmiş razılığı olmadan dövlətin torpaqları və təbii ehtiyatlarından başqa dövlət istifadə edə bilməz.

Dövlətin bütün qanunverici, icra, inzibati və məhkəmə hakimiyyəti həm vətəndaşlara və təşkilatlara, həm əcnəbi vətəndaşlara və təşkilatlara, həm də mövcud dövlətin ərazi hüdudlarında yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxslərə şamil edilir. Dövlət buna razılıq verdiyi üçün ərazi başçılığı dövlətin ərazisində əcnəbi vətəndaşların müəyyən kateqoriyaları barəsində onun qanunvericiliyinin maddələri və ya onun ərazisinin müəyyən regionlarında xarici qanunvericiliyin maddələrində bəzi istisnalar etmək imkanını rədd etmir. Bu cür razılıq daxili qanunda və ya beynəlxalq müqavilədə ifadə edilə bilər.

Ərazi aliliyi həmçinin bununla ifadə olunur ki, istənilən dövlət qanuna uyğun olan bütün amiranə-məcburiyyət vasitələrinin tətbiq dairəsi bir qayda olaraq dövlətin öz ərazisi ilə məhdudlaşmış olur. Heç bir dövlət özünün amiranə-məcburiyyət vasitələrini əcnəbi dövlətin ərazisində tətbiq etməkdə haqlı deyildir.

Ərazi aliliyi anlayışına təbii ki, həm də dövlətin yurisdiksiyası, yəni mövcud ərazidə məhkəmə orqanlarının və inzibati orqanların bütün işlərə öz səlahiyyətləri daxilində baxmaq və qərar qəbul etmək hüquqları da daxildir. **Ərazi aliliyi anlayışı yurisdiksiya anlayışından xeyli genişdir, belə ki, o, dövlət hakimiyyətinin başçılığını ifa edir.** Lakin, bununla yanaşı, dövlətin tam və

müstəsna hakimiyyəti onun öz ərazi ilə məhdudlaşdırıldığı halda, dövlətin yurisdiksiyası bir sıra hallarda onun ərazisi hüdudlarından kənara çıxa bilər.

Beynəlxalq hüquqa əsasən dövlətin yurisdiksiyası onun ərazi dənizinin hüdudlarından kənarda, yəni onun ərazisi xaricində dəniz sularında olan şəxslərə, tikililərə, qurğulara və nəqliyyat vasitələrinə şamil edilir. Dövlət açıq dənizdəki öz hərbi gəmiləri üzərində, xarici dövlətin hüdudlarından kənarda olan öz hava gəmiləri üzərində, bəzi hallarda isə xarici ərazidə, kosmik fəzaya buraxdığı obyektlər və onların heyətləri üzərində öz müstəsna yurisdiksiyasını həyata keçirir.

Dövlət ərazisi yalnız həmin dövlətin ali hakimiyyətinin həyata keçirildiyi məkandan ibarət deyil, buraya həmçinin təbii mühit və onun ünsürləri - quru və sular, hava sahəsi və Yer in təkisi də aiddir. Bu mühitdə sənayedə və kənd təsərrüfatında, adi gündəlik insan fəaliyyətində istifadə edilən təbii ehtiyatlar da daxildir. Bütün bunlar dövlət ərazisinin maddi məzmununu təşkil edir və beynəlxalq hüquq nöqteyi-nəzərindən sərhədləri hüdudlarında yerləşdiyi dövlətə mənsubdur. Müasir beynəlxalq hüquqa əsasən heç kəs dövləti ona məxsus olan ərazidən və müvafiq olaraq təbii ehtiyatlardan zorla məhrum edə bilməz. Dövlət ərazisinin toxunulmazlığı və bütövlüyü, dövlət sərhədlərinin toxunulmazlığı və bütövlüyü prinsipləri bunu təsdiq edir. Əcnəbi dövlətlər, onların hüquqi və fiziki şəxsləri ərazi sahibkarının (suverenin) razılığı olmadan sənaye məqsədləri üçün dövlət ərazisindən, o cümlədən Yer və yerin təkindən istifadə edə bilməzlər. Məsələn; bu cür razılıq olmadan xarici ərazidə faydalı qazıntıların çıxarılması və xarici ərazi sularında balıq ovu qanunazidd əməl sayılır. Dövlət özünün öz suverenitet hüququna uyğun olaraq onun təbii ehtiyatlarının istismarında əcnəbi dövlətlərin iştirakı məsələsini müstəqil həll edir. Bütün bu müddəalar BMT Baş Məclisinin dövlətlərin onların təbii ehtiyatları üzərindəki suverenliyi barəsində qəbul etdiyi qətnamələrdə təsdiq edilmişdir.

Təbii ehtiyatların istismarı üçün icazə verilməsinin hüquqi formalarından biri - ərazi suvereni (sahibkar) ilə əcnəbi hüquqi şəxslər arasında bağlanan

konsepsion sazişlərdir. Bu cür sazişlərin şərtləri ərazi sahibkar tərəfindən onun qanunvericiliyinə uyğun olaraq müəyyən edilir.

Ərazinin beynəlxalq-hüquqi icarəsi zamanı, yəni bir dövlət müəyyən məqsədlər üçün öz ərazisinin müəyyən hissəsinə sahib olmaq və ondan istifadə etmək hüququnu razılaşıdırılmış müddətə və razılaşıdırılmış ödəmə əvəzinə başqa dövlətə verdikdə başqa şərtlər əmələ gəlmir. Belə hallarda icarəyə verilmiş sahə onu icarəyə vermiş dövlətin dövlət ərazisi olaraq qalmaqda davam etsə də, icarədar dövlət icarə haqqında sazişə uyğun olaraq bu sahənin hüdudlarında öz yurisdiksiyasını həyata keçirilə bilər. 1962-ci ildə SSRİ bu cür şərtlər əsasında Saymen kanalının sovet hissəsini istifadə etmək üçün Finlandiyaya icarəyə vermişdir.

«Ərazi hansı dövlətin sərhədləri hüdudlarında yerləşirsə, ona da mənsubdur» prinsipi beynəlxalq-hüquqi münasibətlərdəki mənsubiyyəti nəzərdə tutur. Bu baxımdan, beynəlxalq-hüquqi münasibətlərin subyektivi olan dövlət dedikdə mövcud ölkənin hakimiyyəti və əhalisinin siyasi-təşkilatı başa düşülməlidir. Beynəlxalq hüququn məhz bu subyektinə onun ərazisi mənsubdur, özü də söhbət faktiki mənsubiyyətindən deyil, hüquqi mənsubiyyətindən getdiyi ərazi mübahisələrində hüquqi mənsubiyyət problemi xüsusilə qabarıq üzə çıxır. Ümumiyyətlə, dövlət ərazisi mənsubiyyətinin hüquqi xarakterini inkar etmək qeyri-mümkündür, belə ki, bu hüququn özünü inkar etmək və ərazinin mənsubiyyətini faktiki işğalla əsaslandırmaq demək olardı.

Dövlət sərhədləri dedikdə, dövlətin ərazisinin hədlərini müəyyən edən xətt və həmin xətt üzərində yerləşən şaquli səth başa düşülür. Analoci tarix «Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi haqqında 9 dekabr 1992-ci il tarixində Qanunun (20 iyun 1995-ci il tarixli dəyişikliklər və əlavələrlə)1-ci maddəsində öz əksini tapmışdır» Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi Azərbaycan Respublikasının dövlət ərazisinin (quru və su ərazisinin, yerin tərkibinin dəniz və hava fəzasının) hüdudlarını müəyyən edən xətt və bu xətt üzrə keçirilən şaquli

səhədir. Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhəddi Azərbaycan Respublikasının dövlət suverenliyinin ərazi hüdududur».

Dövlət sərhədlərinin aşağıdakı növləri vardır.

1. Quru sərhədləri;
2. Su sərhədləri;
3. Hava sərhədləri.

Quru sərhədləri - adətən, relyefə əsasən (dağlar və s.) müəyyən olunur. Lakin düz xətt üzrə (məsələn; bir sıra Afrika dövlətlərində olduğu kimi) və ya meridianlar üzrə (Jənubi və Şimali Kariya arasında) bölünən sərhədlərdə mövcuddur.

İki dövləti ayıran su hövzələrində sərhədlərin su sərhədlərinin müəyyən olunması aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır: gəmiçilik üçün yararlı, çaylarda sərhəd kimi ya talveq (ən qədim yerləşən xətt), ya da farvaterin ortası, digər çaylarda isə çayın ortası götürülür; göllərdə sərhəd dövlətlərin quru sərhədinin gölün sahillərinə çıxış nöqtələrini birləşdirən düz xətt üzrə müəyyən olunur; dövlətin dəniz sərhədi onun ərazi sularının kənar hədləri sayılır. Bu hədləri hər bir dövlət özü müəyyən edir. Lakin beynəlxalq hüquqa görə, ərazi dənizinin eni 12 mildən artıq olmalıdır. Üzbəüz və ya yan-yan yerləşmiş dövlətlərin ərazi dənizinin sərhədi qorxulu razılaşma əsasında orta xətt üzrə müəyyən olunur (bərabərdayanma prinsipi). Buna uyğun olaraq «Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi haqqında» Qanunda Azərbaycan Respublikası dövlət sərhədinin müəyyən edilməsi qərarları öz əksini tapmışdır. Qanunun 3-cü maddəsində deyilir: «Azərbaycan Respublikasının bağladığı müqavilələrdə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi belə müəyyən edilir:

- 1) quruda-relyefin səciyyəvi nöqtələri və xətləri, aydın görünən səmt göstəriciləri üzrə;
- 2) Xəzər dənizində - Azərbaycan Respublikasının ərazi sularının xarici sərhədi üzrə;

3) Çaylarda (kiçik çaylarda) - onların ortası və ya çayın əsas qolunun arxası üzrə; göllərdə və başqa suturelarda - Azərbaycan Respublikası sərhədinin bu gölün və ya başqa suturein sahillərində yanaşdığı iki nöqtəni birləşdirən düz xətt üzrə.

Azərbaycan Respublikasının çay (kiçik çay), göl və ya başqa suture boyunca uzanan dövlət sərhədi bunların sahillərinin konfigurasiyası dəyişdikdə və ya çayın (kiçik çayın) yatağı yenisi dəyişdikdə dəyişilmir.

4) çayların (kiçik çayların) sərhədboyu hissələrində salınmış dəmir yolu və avtomobil yolu körpülərində, bəndlərində və başqa qurğularda - Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədinin suyun harasından keçməsindən asılı olmayaraq bu qurğuların ortası və ya texnoloji oxu üzrə.

Dövlət sərhədinin müəyyən olunması prosesi iki mərhələdən ibarətdir:

1) Delimitasiya və demarksiya. Delimitasiya zamanı sərhədin keçmə xətti dövlətlərarası müqavilədə ətraflı təsvir olunur və müqaviləyə əlavə olunan xəritədə öz qrafik əsasını tapır. Demarksiya razılaşdırılmış sərhəd xəttini xüsusi sərhəd nişanları vasitəsilə yerdə müəyyən olunmasıdır. İki dövlət arasında demarksiyanı həyata keçirmək üçün, adətən, qarışıq komissiya yaradılır.

Hər bir dövlət öz sərhədlərinin toxunulmazlığını təmin etmək üçün müvafiq hüquqi rəcim müəyyən edir; bu rəcim beynəlxalq müqavilələrə və daxili qanunvericiliyə əsaslanır. Məsələn; «Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi haqqında» Qanunun II fəslə bütövlükdə bu məsələyə həsr olunmuşdur. Sərhəd rəcimi aşağıdakı məsələləri əhatə edir:

- 1) dövlət sərhədinin lazımi vəziyyətdə saxlanması;
- 2) dövlət sərhədindən şəxslərin və nəqliyyat vasitələrinin keçmə qaydası (o cümlədən quru sərhədində keçid məntəqələrinin və hava sərhədində uçuş koridorlarının müəyyən olunması);
- 3) dövlət sərhədindən malların və yüklərin buraxılması qaydası;
- 4) sərhəd rəciminin pozulması ilə bağlı insidentlərin müvafiq dövlətlərlə birgə həll olunması qaydası.

Sərhəd rəciminə riayət olunmasına nəzarət etmək və sərhəd insidentlərini həll etmək üçün müvafiq dövlətlər, adətən, sərhəd komissarları (sərhəd nümayəndələri) təyin edirlər. Buna uyğun olaraq «Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi haqqında» Qanunun 21-ci maddəsində əsasən «Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhəd rəciminin qorunması ilə əlaqədar məsələləri həll etmək, habelə sərhəd münaqişələrini nizama salmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti sərhəd qoşunlarının zabitləri sırasından Azərbaycan Respublikası dövlət sərhədinin müəyyən hissələri üzrə Azərbaycan Respublikasının xüsusi təyin edilmiş sərhəd nümayəndələri olmayan hissələrində onların funksiyalarını sərhəd qoşunlarının müvafiq hissələrinin komandirləri yerinə yetirirlər.

Azərbaycan Respublikasının sərhəd nümayəndələri Azərbaycan Respublikasının qanunlarını, Azərbaycan Respublikasının dövlətlərarası müqavilələrini, habelə, Azərbaycan Respublikasının səlahiyyətli orqanlarının qəbul etdikləri aktları rəhbər tuturlar.

Sərhəd nümayəndələri tərəfindən nizama salınmayan məsələlər diplomatik qaydada həll olunur.

Dövlət sərhədinin hüquqi rəcimi özündə sərhədboyu rəcimi ehtiva edir. Bu rəcim sərhədboyu zonada və sərhədboyu zolaqda müəyyən olunur. Bu məsələlər «Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi haqqında» Qanunda öz geniş həllini tapmışdır. Məsələn; Qanunun 22-ci maddəsində deyilir: «Sərhədboyu zonanın hüdudlarını Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti sərhədboyu rayonları ərazisində, yerli şəraitdən asılı olaraq müəyyən edir. Müəyyən edilmiş sərhədboyu zonanın tərkibinə Azərbaycan Respublikasının ərazi və daxili suları da aid edilir. Eni 1 kilometrədək olan sərhədboyu zolaq vasitəsilə Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi xətti boyunca quru hissələrdə və ya sərhədboyu çayların, göllərin və başqa sularların sahilləri boyunca müəyyən edilir. Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədinin qorunması naminə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti texniki çəpərlərin düzəldilməsi, sərhədboyu

zolaqda, həm də onun hüdudlarından kənarda 30-50 metr enində lazımi torpaq zolaqları, habelə, Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi boyunca 5 metrlik zolaq verir». Qanunun 23-cü maddəsinə müvafiq olaraq, «Sərhədboyu recim Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının və başqa şəxslərin gəlməsi, müvəqqəti yaşaması, bir yerdən başqa yerə getməsi, işlərin görülməsi, motorlu və motrosuz gəmilərin yanılma körpülərində uçota alınması və saxlanması, Azərbaycan Respublikasının ərazi və daxili sularında onların üzməsi və hərəkət etməsi qaydalarını tənzimləyir».

Dövlət sərhədləri haqqında müqavilələr olduqca mühüm bir xüsusiyyətə malikdir: onlar daimi müqavilələr sayılır. Belə ki, bu müqavilələr:

a) müvəqqəti müddətə bağlanmır (onların məqsədi iki dövlət arasında sərhədin tam və qəti müəyyən olunmasıdır);

b) denonsasiya olunmur, çünki belə müqavilələrdə denonsasiya haqqında müddəa da nəzərdə tutulmur;

c) müharibənin başlanması ilə öz qüvvəsini dayandırmır;

d) müqavilələrin subyektinin yox olması nəticəsində xitam olunmur;

e) birtərəfli qaydada, hətta şəraitin köklü dəyişməsi prinsipi əsasında belə ləğv oluna bilməz;

g) dövlətin varisliyi zamanı toxunulmamış qalır.

SUAL III. Antarktikanın beynəlxalq-hüquqi recimi

Antarktika cənub qütbü ətrafında yerləşən Antarktika materikindən, onun yaxınlığındakı adalardan, bəzən Jənub okeanı adlandırılan Atlantik, Hind, Sakit okeanlarının cənub hissələrindən ibarət ərazidir. Ümumi sahəsi 50 min km²-dir. Bu ərazi 1820-ci ildə rus ekspedisiyalar tərəfindən kəşf olunmuşdur. Uzun müddət Antarktika elmi tədqiqatlardan kənarda qalmışdır. Antarktikanın kəşf olunmuş yerlərdə heç bir ərazi iddiaları irəli sürülməmişdi. Bu sahədə təşəbbüs birinciliyi Böyük Britaniyaya məxsusdur. Onun ardınca Fransa, Norveç, Çili və Argentina burada ərazi iddialarını irəli sürmüşdülər. 1948-ci ildə, hətta Çili və Böyük Britaniyanın arasında iddia etdikləri zonalar üst-üstə düşdüyündən onlar arasında hərbi toqquşma baş vermişdi.

Antarktikanın beynəlxalq-hüquqi recimi 1959-cu ilin oktyabrın 15-dən dekabrın 1-dək keçirilən Beynəlxalq konfrans Antarktika haqqında müqaviləni qəbul etdi. Konfransda bundan öncə Antarktikada elmi tədqiqatlar aparmış 12 dövlət iştirak edirdi. Onların sırasına həm Antarktikada ərazi iddialar irəli sürülmüş dövlətlər (Avstraliya, Argentina, Böyük Britaniya, Yeni Zelandiya, Norveç, Fransa və Çili), həm də bu iddiaları tanımaq istəməyən dövlətlər (Belçika, SSRİ, ABŞ, Jənubi Afrika İttifaqı və Yaponiya daxildir).

Antarktika haqqında Müqavilənin 1-ci maddəsi bəyan edir: Antarktika yalnız dinc məqsədlər üçün istifadə olunur. **Orada hərbi bazalar və istehkamlar yaradılması, hərbi manevrlər keçirilməsi, habelə hər növ silah-sursatlar keçirilməsi kimi hər hansı hərbi xarakterli tədbirlər qadağan edilir.**

Antarktika üzrə Müqavilə «elmi tədqiqatlar və ya istənilən dinc məqsədlər üçün hərbi heyətin və ya təchizatın tətbiq edilməsinə mane olmur» (m.1. b.2.). Bu müddəa Müqaviləyə konfransın bir sıra iştirakçılarının təklifi ilə daxil edilmişdir. Onlar öz təkliflərini bununla əsaslandırmışlar ki, Antarktikanın ağır iqlim şəraitində dinc məqsədlərlə elmi tədqiqatlar yalnız hərbi heyətin cəlb edilməsi və hərbi avadanlıqlardan istifadə olunması yolu ilə həyata keçirilə bilər. Bu məsələdə mümkün sui-istifadənin qarşısını almaq üçün Müqavilə Sazişə gəlmiş istənilən tərəfin üzərində «Müqavilənin 1-ci maddəsinin 2-ci bəndində nəzərdə tutulmuş şərtlərə əməl edilməklə Antarktikaya göndərilmək üçün təyin edilmiş istənilən hərbi və avadanlıq barəsində» digər tərəflərə məlumat vermək öhdəliyini qoymuşdur.

Antarktika haqqında Müqavilənin əsas maddələrindən olan 5-ci maddə bəyan edir: «Antarktikada istənilən nüvə partlayışları və bu rayonda radioaktiv materialların xaric edilməsi qadağandır (b.1.). Deməli, Antarktikada həm hərbi, həm də dinc məqsədlərlə nüvə partlayışları qadağan edilmişdir ki, bu da Müqavilənin Antarktikada hərbi xarakterli tədbirlərin həyata keçirilməsinin yolverilməzliyi haqqındakı müddəalarını bir daha təsbit edərək tamamlayır.

Müqavilə Antarktikada elmi tədqiqatlar azadlığını bəyan edir. Müqavilənin II maddəsində deyilir: «Antarktikada elmi tədqiqatların azadlığı və bu məqsədlə əməkdaşlıq beynəlxalq geofizika ili ərzində necə həyata keçirilmişdirsə, bundan sonra da o cür davam etdiriləcək».

Antarktika üzrə müqavilənin 5-ci maddəsinin məzmununu mürəkkəb ərazi probleminin güzəştli həlli təşkil edir. Orada müəyyən edilmişdir ki, Müqavilənin heç bir müddəası «razılığa gələn tərəflərdən hər hansı birinin Antarktikada ərazi suverenliyi ilə əlaqədar əvvəllər irəli sürmüş olduğu hüquq və iddialardan imtina» kimi və ya digər tərəfdən Antarktikada ərazi probleminin həllinə müxtəlif şəkildə yanaşan dövlətlərin mövqeləri Müqavilə qüvvədə olduğu müddət ərzində bir növ «dondurulmuş»dur. Antarktika üzrə Müqavilə Antarktikada ərazi iddiaları haqqında məsələ ilə əlaqədar mövcud olan müxtəlif mövqələrin axtarılan

tarazlığını yaratmışdır. Lakin, müqavilə iştirakçıları ərazi məsələlərində sabitlik şəraitinin yaradılmasında bununla kifayətlənmişlər. Müqavilədə daha sonra deyilir: «Nə qədər ki, mövcud müqavilə qüvvədədir, orada həyata keçirilən hər hansı bir hərəkət və ya fəaliyyət Antarktikada ərazi suverenitetinə hər hansı bir iddianın dəstəklənməsi və ya inkar edilməsi barədə bəyanat üçün heç bir əsas vermir və Antarktikada heç bir suverenitet hüquq yaratmır».

İnsanlar Antarktikanın müxtəlif rayonlarında olarkən, onların üzərində yurisdiksiya məsələsi də ərazi iddiaları haqqında problemlə bağlı idi. Böyük Britaniya, onun Antarktika torpaqlarına iddia etməsinə baxmayaraq, konfransda Antarktikanın istənilən hissəsində olan şəxslərin yalnız vətəndaşı olduqları dövlətin yurisdiksiyasına tabe olacaqlarını müəyyən edən maddənin Müqaviləyə daxil etmək təklifini irəli sürdü. Fransa, Çili və Argentina ingilislərin təklifinə qarşı çıxaraq bildirdilər ki, barəsində bu ölkələrin ərazi iddiaları sürdükləri Antarktika rayonlarında şəxslər üzərində yurisdiksiyadan imtina edilməsi Antarktikada ərazi suvereniteti ilə əlaqədar iddialardan imtina edilməsi kimi təsvir oluna bilər.

Bu məsələnin müzakirəsi nəticəsində güzəştli qərar qəbul edilmişdir. Müqavilənin 8-ci maddəsində əks olunmuş müddəada deyilir: «Sazişə gələn hər bir tərəfin Antarktikada digər bütün şəxslər üzərində yurisdiksiya barəsində müvafiq mövqeyinə ziyan vurulmaması şərtilə, 7-ci maddəyə uyğun olaraq təyin edilən müşahidəçilər və Sazişə gələn tərəflərin müdaxilə etdikləri stansiya və eksperdisiyaların elmi heyətləri, habelə müşahidəçiləri və elmi heyətlərin üzvlərini müşayiət edən bütün şəxslər öz funksiyalarını yerinə yetirmək üçün Antarktikada olarkən etdikləri bütün hərəkətlər və ya yol verdikləri xətlər barəsində vətəndaşı olduqları tərəfin yurisdiksiyası altında olurlar».

Antarktika üzrə Müqavilə əks etdirdiyi müddəalara riayət olunmasının təmin edilməsi, habelə onların təkmilləşdirilməsi və konkretləşdirilməsi mexanizminə böyük əhəmiyyət verir. Bu mexanizmin bütün elementlərindən biri - Müqavilədə iştirakçıların konsultativ müşavirəsidir. Konsultativ müşavirə iki ildə bir dəfə

Antarktika məsələləri üzrə informasiya mübadiləsi, qarşılıqlı məsləhətləşmələr üçün, habelə iştirakçı dövlətlər üçün Müqavilənin prinsip və məqsədlərinin həyata keçirilməsinə yardım edən tədbirlərin hazırlanması və tövsiyyə edilməsi məqsədilə çağırılır. Bunlar əsasən aşağıdakı tədbirlərdən ibarətdir:

- a) Antarktikadan yalnız dinc məqsədlər üçün istifadə olunması;**
- b) Antarktikada elmi tədqiqatlara yardım edilməsi;**
- c) Antarktikada beynəlxalq elmi əməkdaşlığa yardım edilməsi;**
- d) Müqavilə ilə nəzərdə tutulmuş müfəttişlik hüquqlarının həyata keçirilməsinə yardım göstərilməsi;**
- e) Antarktikada ehtiyatların mühafizəsi və qorunması.**

Konsultativ müşavirə və 12 dövlətin - müqavilənin ilkin iştirakçılarının nümayəndələrindən ibarətdir. Bundan əlavə müqaviləyə qoşulan hər bir dövlət il ərzində Konsultativ müşavirələrdə iştirak etmək, öz nümayəndələrini təyin etmək hüququna malikdir.

Konsultativ müşavirə müzakirə olunan məsələlər üzrə tövsiyələr qəbul edir. Bu tövsiyələr mövcud müşavirənin işində iştirak etmək hüququna malik olan dövlətlərin hamısı tərəfindən təsdiq edildikdən sonra qüvvəyə minir və Müqavilənin tərəfləri üçün məcburi olur (m.9.). Konsultativ müşavirələr Müqaviləyə riayət olunmasının təmin edilməsi üzrə onun üzərinə qoyulmuş funksiyaları bu yolla müntəzəm və uğurla yerinə yetirirdi.

Antarktika üzrə Müqavilə riayət olunmasının təmin edilməsi mexanizminin digər mühüm elementi onun 7-ci maddəsi ilə nəzərdə tutulmuş təftiş sistemidir. Bu maddəyə uyğun olaraq Konsultativ müşavirəsinin iştirakçısı statusuna malik olan dövlətlər öz vətəndaşları sırasından geniş və mühüm səlahiyyətləri olan müşahidəçilər seçməkdə haqlıdır. 7-ci maddəyə əsasən təyin edilmiş hər bir «müşahidəçi istənilən vaxt Antarktikanın istənilən və ya bütün rayonlarına baş çəkmək hüququna malikdir». Antarktikanın bütün rayonları, buradakı bütün stansiyalar, qurğular və avadanlıq da daxil olmaqla, habelə Antarktikada yük

boşaltma və yük doldurma məntəqələrindəki dəniz və hava gəmiləri hər bir vaxt yuxarıda göstərilmiş müşahidəçilərin yoxlama aparması üçün açıqdır.

Təftiş Müqavilənin 6-cı maddəsinin müəyyən etdiyi bütün rayon həyata keçirilir. Həmin maddədə göstərilir: «Mövcud Müqavilənin müddəaları şelf buzlaqlar da daxil olmaqla, 60-cı paraleldən cənubda yerləşən cənub endiyi rayonuna şamil edilir, lakin mövcud Müqavilədə heç bir şey bu rayonun hüdudlarından istənilən dövlətin beynəlxalq hüquq tərəfindən açıq dəniz barəsində tanınmış hüquqlarını və ya bu hüquqların həyata keçirilməsini pozmur və heç bir vəchlə bunlara toxunmur». Bu paraleldən cənubda yerləşən bütün adalara şamil edilir.

Lakin, məlumdur ki, Antarktikada sahil şelfləri üzərində yerləşən iki kateqoriya buz var:

a) qrupun səthində sürüşmüş buz (qitə buzu və b.) dəniz suyunun donması nəticəsində yaranmış və quru boyu və qitə buzu boyu yerləşən buz (qalın buz). Qalın buzlardan aysberqlər ayrılır. Daim qalın buzla örtülmüş sahələr dəniz gəmiçiliyi üçün əl çatmazdır. Lakin bu sahələr bazaların və qurğuların yaradılması üçün istifadə oluna bilər. Görünür bu iki səbəbə görə Müqavilə yuxarıda göstərilmiş iki kateqoriya arasında heç bir fərq qoymur, onları bütövlükdə «şelf buzlaqları» adlandırır. Bununla belə 6-cı maddədə göstərilir ki, Antarktika üzrə Müqavilənin təsir dairəsində dənizin elə hissələri vardır ki, onların hüdudları daxilində Müqavilə istənilən dövlətin beynəlxalq hüquq ilə müəyyən edilmiş hüquqlarını pozmuş və heç bir vəchlə onlara toxunmur. Antarktika üzrə müqavilə qüvvəyə mindiyi vaxt bu cür hüquqlara gəmiçiliyin və balıqçılığın azadlığı aiddir. Lakin, Müqavilənin qüvvədə olduğu ərazidə göstərilmiş azadlıqlar öz növbəsində Müqavilənin müddəalarına, o cümlədən Antarktikanın yalnız dinc məqsədlər üçün istifadə olunmasına aid 1-ci maddəyə riayət edilməklə həyata keçirilir.

Müqavilənin qüvvəsinin şamil edildiyi rayonun (açıq dənizin hissələri də daxil olmaqla) hüdudları daxilində nüvə partlayışları keçirilə bilməz (hətta dinc məqsədlərlə də). Bu Müqavilənin 5-ci maddəsi ilə qadağan edilmişdir. Bundan

əlavə, 10-cu maddə Müqavilənin iştirakçıları üzərinə, Antarktikada Müqavilənin prinsip və məqsədlərinə zidd olan hər hansı bir fəaliyyətin həyata keçirilməməsi üçün BMT Nizamnaməsi ilə bir araya sığa biləcək müvafiq səylər göstərmək vəzifəsini qoyur.

Müqavilənin 11-ci maddəsinə uyğun olaraq, iki və ya daha çox tərəflər arasında Müqavilənin təfsiri və ya tətbiqi barəsində bütün mübahisələr mübahisədə iştirak edən tərəflərin seçdiyi dinc vasitələrlə həll olunur. Göstərilmiş yolla həll edilməyən istənilən mübahisə hər bir halda mübahisədə iştirak edən bütün tərəflərin razılığı ilə BMT Beynəlxalq Məhkəməsinə verilir. Mübahisənin Beynəlxalq Məhkəməyə verilməsi haqqında razılaşma əldə edilmədikdə də, tərəflər mübahisənin BMT Nizamnaməsinin tanıdığı dinc vasitələrlə həll etmək vəzifəsindən azad olunurlar. Antarktika haqqında Müqavilə BMT üzvü olan istənilən dövlətin və ya sazişə gəlmiş və nümayəndələrinin konsultativ iştirak etmək hüququna malik olan bütün tərəflərin razılığı ilə Müqaviləyə qoşulmağa dəvət edilmiş istənilən hər hansı bir dövlətin ona qoşulması üçün açıqdır. Hazırda Müqavilənin 12 ilkin tərəfindən əlavə, daha 14 dövlət Müqavilənin konsultativ tərəflər deyildir. Yuxarıda göstərilmiş 38 dövlətin böyük əksəriyyəti inkişaf etmiş dövlətlərdir.

Antarktika haqqında Müqavilə müddətsizdir. Oraya dəyişikliklər və düzəlişlər yalnız müqavilənin bütün konsultativ tərəflərin razılığı ilə edilə bilər.

1980-ci ildə Antarktikada dəniz canlılarının qorunması haqqında Konvensiya imzalanmışdır. O, 1982-ci ildə qüvvəyə minmişdir.

1988-ci ildə qəbul olunmuş Antarktikada mineral sərvətlərinin mənimsənilməsinin tənzimlənməsi Konvensiya qəribə tələyə malikdir. Konvensiyanın məqsəd və prinsiplərinin həyata keçirilməsi üçün Antarktikanın mineral sərvətləri üzrə komissiya yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Məşhur tədqiqatçılar öz çıxarışlarında bildirmişdilər ki, Antarktikanın ətraf mühitin qorunmasına yönələn istənilən tədbirlər onun mineral sərvətlərinin mənimsənilməsiylə bağlı lazımi effekt verməyəcək. İnkişaf etməkdə olan

dövlətlərin mövqeyi də bu məsələdə az rol oynamamışdır. Onların təşəbbüsü ilə 1983-cü ildə BMT-nin Baş Məclisinin 43-cü sessiyası özünün 41/83 № və 42/46 V sayılı qətnamələrin nəzərə almadan bu Konvensiyanın qəbul edilməsi ilə bağlı təəssüfünü bildirən qətnamə qəbul etmişdir. 4 oktyabr 1991-ci ildə keçirilmiş sessiyası Antarktika haqqında Müqaviləyə Ətraf mühitin qorunması haqqında Protokol qəbul etdi. Protokolun 8-ci maddəsinə görə «Antarktikada» elmi tədqiqatlar istisna edilməklə, mineral sərvətlərlə bağlı istənilən fəaliyyət qadağan olunur. Bu o deməkdir ki, həmin qadağa qüvvədə olduğu müddət 1988-ci il Konvensiyası tətbiq olunmur və oluna bilməz.

NƏTİCƏ

Belə nəticəyə gəlirik ki, beynəlxalq hüquqda ərazi dedikdə sözün geniş mənasında Yer kürəsindəki quru və suların, yerin altından, dənizin dibindən və hava boşluqlarından ibarət müxtəlif sahələr, habelə, kosmik fəza və oradakı səma cisimləri başa düşülür. Hüquqi rejimin əsas növləri üzrə ərazi 3 tipə bölünür:

- 1) dövlət ərazisi;
- 2) beynəlxalq rejimli ərazi;

3) qarışıq recimli ərazi.

Hüquqi recimin əsas növləri haqqında kurs işimdə geniş məlumat verdim.